

SMEDEREVSKI OKRUG U PROLEĆE 1941. GODINE

APSTRAKT: Pod Smederevskim okrugom 1941. podrazumevaju se srezovi Podunavski, Jasenički i Velikoorški, koji u istim granicama danas odgovaraju Podunavskom okrugu. Ovaj kraj, slabo zastupljen u naučnim istraživanjima, bio je u žiži više istorijskih kontroverzi 1941–45: smederevske eksplozije 5. juna, privremene dominacije Dimitrija Ljotića i njegovih sledbenika u ovoj oblasti, Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Palanci, terora Jugoslovenske vojske u otadžbini u Drugovcu i okolini u aprilu 1944, kao i partizanskog pokreta širom okruga u oktobru 1944. itd. Članak je napisan sa ciljem da razbije stereotipnu sliku o prvim mesecima posle okupacije u ovom delu Šumadije i Podunavlja i da konsultacijom niza izvora pruži objektivnu sliku na terenu u proleće 1941, pre začetka pokreta otpora i građanskog rata. Obrađena su pitanja vezana za Aprilski rat, okupaciju, formiranje srpskih vlasti pod okupacijom, odnos okupatora i okupiranog stanovništva u svakodnevnom životu, iskušenja i stradanja do početka organizovanja ravnogorskog i partizanskog pokreta.

Ključne reči: Drugi svetski rat, Smederevski okrug, proleće 1941, okupacija, srpske vlasti pod okupacijom

Koncem zime i dolaskom proleća 1941. u Smederevskom okrugu vodile su se među građanstvom i na selu sve češće diskusije i ogorčene rasprave o stanju u *svetu i našim prilikama*. U kući, na polju i u opštini, a posebno u kafani i na pijaci, prosečan Srbin je *bistreći politiku* nastojao da na što jednostavniji način dâ objašnjenje situacije koja je jačanjem nemačkog militarizma pretela da ugrozi mir i unutar granica Jugoslavije i pruži svoje viđenje o što uspešnijem izlasku države iz krize. U svesti ovdašnjeg čoveka, sporazum sa silama Osovine od 25. marta dočekan je kao sinonim za poniženje i inferiornost pred *novim poretkom*; 27. mart prihvaćen kao vraćanje na pravi put i povratak slavi Cera, Kolubare i Solunskog fronta. Dominirali su ljudi obuzeti mitom, antigermanskim duhom i nacionalnim romantizmom. Trezveniji i realniji bili su tihi i u manjini.

Događaji iz Beograda imali su vrlo brzo refleksiju i u Smederevskom okrugu – 25. marta nezadovoljni građani, uglavnom radnici i đaci, organizovali su protestno okupljanje u Palanci. Manifestacije podrške izvršiocima državnog udara 27. marta odigravale su se u Smederevu, Palanci, Velikom Orašju i Velikoj Plani, okolnim selima. U Palanci je, podržavajući puč, gimnazijalcima održao govor njihov direktor, profesor Dragoljub Marković, a potom se masa, pojačana radnicima i građanima, okupila na izletištu na Kiseljaku, gde su uz upaljene baklje i pevanje nacionalnih pesama, ali i čarkanje radikala i komunista, dočekali noć. Paradirali su i pevali zajedno, nekada i nespojivi pojedinci i strukture; radikali i demokrate, pripadnici četničkih udruženja i komunisti. Uz oglašavanje crkvenih zvona u Lugavčini i Suvodolu, seoski učitelji su prekinuli nastavu i izveli osnovece u centar sela, pružajući podršku puču. Centar Velike Plane bio je već oko 9 časova zakrčen radnicima, zanatlijama, seljacima, *sokolima* i žandarmima. Stigla je i muzika i uz mahanje zastavama i klicanje saveznicima, kralju Petru II Karađorđeviću i vojsci razvilo se kolo.¹ U Smederevu su govorili profesor Radenko Savić, sveštenik Milan Milić i seljak Krsta Đorđević; svako na svoj način i sa specifičnim pogledom na nastalu situaciju.²

Posle 27. marta u opštine su počeli svakodnevno da stižu pozivi za vežbe vojnim obveznicima. Narod ih je na železničkim stanicama ispraćao veselo, uz muziku i pesmu, kao da ne idu u rat. Na prilazima Palanci vojnici su kopali rovove. Čini se da su pristalice puča potcenile neprijatelja, koji je reagovao munjevit. Nemačka vrhovna komanda je izradila plan (Direktivu broj 25) kojim je bilo predviđeno da se izvrši koncentričan napad iz Austrije i Bugarske opštim pravcem prema Beogradu da bi se uništila jugoslovenska vojska i onemogućilo njeno povlačenje prema Grčkoj. U najvećoj brzini izvršeno je pomeranje nemačkih snaga.

U ovakvoj situaciji, gde su se događaji smenjivali kao na filmskom platnu, mašta je dominirala nad realnošću. Zanos je proizveo katastrofu i za svega devet dana novoizabran put odveo je i državu i narod u ponor. Već 6. aprila 1941. nemački bombarderi obušili su se na Beograd bez prethodne objave rata. Istog dana bombardovano je Smederevo i tom prilikom poginulo je 35 građana, među kojima i direktor fabrike „Ekonom“ Živanović i prota i protinica Krupeževići.³ Podržavane napadima iz vazduha, nemačke snage prešle su jugoslovenske granice – nadirale su ka Smederevskom okrugu nezadrživim naletom, na opšte iznenađenje i užasnutost pristalica puča. Jedinice Jugoslovenske vojske, pod raznim razarajućim uticajima, prosto su se raspadale pre bilo kakvog sukoba sa Nemcima. U punoj meri, međutim, dolazilo je do izražaja herojstvo pojedinaca: ovdašnji ljudi, kao vojnici Jugoslovenske vojske, ginuli su u borbama na položajima od Srbobrana do Skadra; najviše njih na prilazima Beogradu. Peti konjički puk, pre

¹ Borivoje Perić, *Moravska svitanja*, Velika Plana 1986, 116.

² Radoslav Paunović, *Stazama slobode kroz smederevski kraj*, Smederevo 1984, 59.

³ Radomir Milošević, *Smederevski ratni pomenik*, Smederevo 2003, 63–64.

rata stacioniran u Palanci, već se osipao i njegov komandant je samo sa dobrovoljcima nastavio borbu. Predali su se Nemcima posle borbe blizu Topole. Zarobljeni oficiri i vojnici su odvođeni u logore. I sam komandant puka, pukovnik Sergej Skačkov, ranjen u borbi, ubrzo je odveden u logor u Nemačkoj.⁴ Čast otadžbine svetlo se branila u mnogo primera: Živko Mitrović iz Drugovca borio se kao artiljerac do poslednje granate i poslednjeg metka i poginuo u okolini Topole; redov Živan Jovanović iz Male Krsne, narednik Dragoljub Nikodijević iz Azanje i poručnici Đorđe Stevanović iz Suvodola i Slobodan Mihić iz Palanke herojski su izginuli kao vazduhoplovci u vazдушnim borbama protiv nemačke avijacije.

Oko 10. aprila u Palanku su stigli sa okolnih položaja i prvi ranjenici – vojnici Jugoslovenske vojske. Većina njih, u nedostatku adekvatnog prostora i osoblja za medicinsku negu, primljena je u jedno odeljenje gradske gimnazije, gde su im pomoć ukazali pojedini učenici.⁵

U Smederevskom okrugu otpor okupatoru bio je sporadičan i slab, osim u zoni južnog dela Velikoorlašskog sreza. Ovde su delovi 18. pešadijskog puka – *Suvoborskog* blokirali komunikacije i sačekali Nemce na četiri položaja oko Starog Sela, Novog Sela i Markovca. Pre nego što su se sukobili sa Nemcima, komandant puka, pukovnik Milivoje Durbešić, (po nacionalnosti Hrvat), održao je dramatičan govor saborcima, obrativši im se sa „vojnici, sinovi i braćo“: „*Ja vas oslobađam vojničke zakletve koju ste dali kralju i otadžbini! Ko hoće može da ide kući, a ja ću da se borim sam ako niko od vas neće! Ja ne mogu da bacim oružje i bežim! Oružje je narod teškom mukom kupovao! Ko hoće da se bori dobrovoljno, neka istupi korak napred!*“ *Puk je zanemao, a zatim nastade žagor i ceo puk istupi korak napred.*“⁶ U ranu zoru 12. aprila, neprijateljske jedinice su naišle na položaje Jugoslovenske vojske i rasplamsala se bitka koja je potrajala do večeri. Nemci su u ovim borbama navodno pretrpeli gubitke od 32 poginula, dok je na strani Jugoslovenske vojske stradao 81 oficir, podoficir i vojnik, pruživši veličanstven primer domoljublja. Među izginulim braniocima bilo je i Hrvata, Slovenaca, Mađara i muslimana. Zastava puka je sačuvana, za „bolja vremena“. Napredovanje okupatora zaustavljeno je na ovom pravcu, uprkos žilavom otporu, tek za jedan dan.⁷

U sudaru sa realnošću, razvejane su nade i iluzije o snazi odbrane. Seo-sku opštinu Selevac sa preko 7.500 stanovnika okupirao je jedan nemački automobil; u avetinjaki pustom centru, na trgovinama i kafanama vijorile su se bele zastave.⁸ I peta kolona odradila je svoje: protivtenkovske mine postavljene u Starom Selu i protivavionske granate koje su ispaljivane iz Smedereva bile su neis-

⁴ Izjava Dušanovog sina Petra Skačkova, data autoru decembra 2009.

⁵ Grupa autora, *50 godina Gimnazije u Smederevskoj Palanci*, Smederevska Palanka 1971, 39.

⁶ B. Perić, *Moravska svitanja*, 117–118 (prema kazivanju narednika 18. pešadijskog puka Čedomira Đorđevića iz Markovca).

⁷ *Isto.*

⁸ Izjava Lepasave Jančić iz Herceg Novog, rođene u Selevcu, data autoru avgusta 2010.

pravne. Jedanaestog aprila nemačke okupacione jedinice ušle su u Palanku. Na njihovim dva mesta pripadnici Jugoslovenske vojske i pri tom ubili jednog nemačkog vojnika. Međutim, ovo su bili tek očajnički potezi retkih branilaca. Oko podneva, Nemci su šetali centrom varoši. Trinaestog aprila, oko 14 časova, okupatori su bez opaljenog metka preko predgrađa Ubilci ušli u Smederevo.⁹ Kratkotrajan *Aprilski rat*, koji je odneo živote oko 120 građana Smederevskog okruga, završen je potpisivanjem kapitulacije 17. aprila. Rat je doneo vojni slom i rasparčavanje jugoslovenske teritorije. Budući da je Novi Sad sa okolinom pripao Mađarskoj, sedište *skraćene* Dunavske banovine izmešteno je u Smederevo, čime je ovaj grad dobio na važnosti i nakon čega se u njega slilo više desetina činovnika i službenika.

*

Nemačke okupacione jedinice zauzimale su odmah po ulasku u varoši kasarne već bivše Jugoslovenske vojske i druge komfornije objekte i zadržavali ih za vojne potrebe. Kasarna 5. konjičkog puka kraljice Marije u Palanci dobila je ime „Valter fon Brauhič“. U školama je prekinuta nastava, a u jednom broju njih, među njima i u obe gimnazije (smederevskoj i palanačkoj), smešteni su nemački vojnici. Pored garnizona u sreskim mestima, nemačke posadne grupe stacionirale su 1941. u još nekim naseljima, birajući za smeštaj uglavnom prostorije osnovnih škola. Zadatak im je bio da obezbeđuju i brane čvorište od životne važnosti – drumove i deonice pruge Beograd–Mala Krsna i Beograd–Niš koje presecaju ovaj kraj. U okolini Smedereva raspoređeni su na sledeći način: u Vranovu i Ralji po jedna manja pozadinska jedinica i posadna grupa, u Kolarima jedan garnizon od 50–60 vojnika; u Maloj Krsni od maja je boravio bataljon koji je posedovao i minobacače i topove, a na prvom koloseku stajao je blindirani voz stalno spreman za intervenciju.¹⁰ Nemački garnizoni obrazovani su u i Glibovcu kod Palanke, u Velikoj Plani itd. Železničke stanice u Velikooroškom srezu obezbeđivali su posle jeseni 1941. pripadnici Ruskog zaštitnog korpusa.

Odmah po dolasku u Smederevski okrug, Nemcima su pristupili sunarodnici do rata nastanjeni u ovim predelima. Najviše ih je bilo u sreskim mestima, pogotovo u Smederevu. Smederevski folksdojčeri su još u aprilu, prilikom okupacije grada, dočekali nemačke vojnike u špaliru kod Dunavskog keja. Inženjer Hojzer održao je govor u kojem je apelovao da nemačke okupacione jedinice „*svojim postupcima ne poremete ljubav i harmoniju između Srba i nas, domaćih Nemaca*“.¹¹

⁹ Značajniji otpor Jugoslovenske vojske beležimo na još dve tačke: kod Kusatka u Jaseničkom srezu pod komandom artiljerijskog kapetana u penziji Vladislava M. Glišića iz Beograda (Tijanje 1877 – Kusadak 13. april 1941); oko Mihajlovca i Dobrog Dola pod komandom artiljerijskog potporučnika Vasilija Lakovića (Kikinda – Mihajlovac 13. april 1941), koji je, ranjen i opkoljen, izvršio samoubistvo. Manjih sukoba još je bilo kod Lugavčine i Osipaonice u Podunavskom srezu.

¹⁰ Videti više: R. Paunović, *Stazama slobode*.

¹¹ Milan Jovanović Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000, 519.

Prvo prelazno administrativno telo koje je okupator formirao u Srbiji, bila je Komesarska uprava na čijem je čelu stajao Milan Aćimović. Za održavanje unutrašnjeg reda, nemački vojnoupravni organi dozvolili su obnavljanje žandarmerije 6. maja 1941, čime su žandarmi postali i prvi Srbi koji su mogli da nose oružje u javnosti. Jedan od prvih zadataka bio je i da se u lokalnim sredinama obrazuju nove opštinske uprave. U Palanci je stariji kmet Milorad Mandić sa uglednim građanima dočekao Nemce sa željom da obavi primopredaju vlasti. Ovi su ga odmah imenovali za predsednika opštine budući da se njegov prethodnik, rezervni kapetan Žarko Stojković, već nalazio u zarobljeničkom logoru.¹² Uz Mandića se kao bitna ličnost u lokalnoj vlasti (tumač sa vrlo širokim ovlašćenjima) našao i Franja Kempf, folksdojčer iz Srema, pre rata nastanjen u Palanci.

U Smederevu, međutim, okupatorski vojnici u gradu nisu zatekli nikoga od nosilaca starih vlasti. „Kako je predsednik Opštine Rajaković umakao zajedno sa sreskim načelnikom, nemački oficir je rekao: 'Žalosni su to tipovi, koji su ostavili za sobom bezvlašće; u celome je svetu običaj da predsednik opštine predaje ključeve svoje varoši' (...) Zatim su Nemci poslali jedan motociklitet i dovezli u varoš Acu, penzionisanog, ranijeg načelnika Sreza. 'Vi ćete vršiti dužnost vašeg nedostojnog naslednika!' [prethodnika] naredio je komandant (...) Tako su uspostavljene vlasti u varoši“, zabeležio je u svom dnevniku Milan Jovanović Stoimirović.¹³ Budući da je SSSR još uvek bio u savezništvu sa Nemačkom, između lokalnih komunista i okupatora nije vladala velika napetost. Neki od njih, čak, uz folksdojčere i svoje predratne političke protivnike, najčešće radikale i zboršaše, ući će u nove upravne strukture. U komandu mesta u Palanci po nalogu KPJ ušao je i Dragoslav Đorđević-Goša, budući narodni heroj.¹⁴ Dužnosti sekretara bana skraćene Dunavske banovine sa sedištem u Smederevu, dr Živadina Somborca, prihvatilo se po direktivi KPJ, kojoj je bio blizak, predratni demokrat Jovan Marić.¹⁵

Za kratko vreme uklonjeni su srpski nacionalni simboli: iz gimnazije u Palanci je oduzeta i uništena spomen-ploča sa imenima palih ratnika 1912–1918, a kasarna je dobila ime „Valter fon Brauhič“; natpisi sa dvoglavim orlovima na sreskim načelstvima završavali su u prašini.

Nemačke vlasti su, oslonjene na domaće strukture, zadavale prve naredbe i odredile pravila ponašanja građana. Krajem aprila svi predsednici opština i delovođe sa teritorije Podunavskog sreza pozvani su na konferenciju u Sreskom načelstvu u Smederevu. Nemački komandant je saopštio da se od sada imaju poštovati sva naređenja okupatorskih vlasti; svaka sabotaža kažnjivaće se smrću.

¹² Nikola Vladislavljević, *Znamenja 2*, Smederevska Palanka 1995, 12.

¹³ M. Jovanović Stoimirović, *n. d.*, 519–520.

¹⁴ Grupa autora, *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, knj. I, Beograd 1957, 189. – U selu Kusadak, već prvih dana okupacije, zboras Živoj Voja Čertić smenio je sa položaja predsednika opštine ratnika i logoraša 1914–17, demokrata Radovana Milosavljevića. U selu su uspostavili vlast ljiotičevci, a na čelo uprave stao je sam Čertić.

¹⁵ Nebojša Jovanović, *Politički venac grada Smedereva i njegove okoline u 19. i 20. veku*, Smederevo 2002, 94.

Postavio je i prvi zadatak: sakupljanje oružja, municije i ratne spreme po opštinama. Traženi su i spiskovi vojnih obaveznika i talaca. Petar Jovanović iz Palanke bio je jedan od stotina vojnih obaveznika iz Smederevskog okruga koji su proleća 1941. postali nemački zarobljenici:

„Ispred Glavaševe kafane i duž same ulice, kolona Nemaca i njihova teška artiljerija. Na mene niko i nije obraćao pažnju, jer sam bio neobrijan i tako sam neopaženo stigao do Balkan kafane, gde mi je bila prva žena. Na samom ulasku na kapiju, prvo što sam ugledao bila su dva nemačka vojnika, gde im je neko dodao dva karabina, oni su municiju ispalili, a karabine polomili i pobacali u bunar i ubrzo napustili avliju. Samo što sam proveo jednu noć kod kuće, sutradan već nemačka vojna komanda koja se nalazila u središtu Palanke izdaje naređenje, putem lupanja doboša, da se svi koji su bili mobilisani i učestvovali u ratu jave u komandanturu, tj. Palanačkoj opštini, radi nekog saslušanja. Ko se ne bude javio, biće streljan na licu mesta, tako da smo ja i svi ostali Palančani koji su bili mobilisani otišli na lice mesta i sve su nas zadržali. Došla je nemačka straža i oterala nas na Rudine i zatvorila u logor“.¹⁶

U logoru na Rudinama u maju 1941. nalazilo se oko 1.000 zarobljenika iz Jaseničkog i okolnih srezova, ali i drugih oblasti. Nemci su potom neke otpustili, a oko 700 lica iz Jaseničkog sreza transportovali su u zarobljeničke logore širom Nemačke i Austrije. Iz Velikooaraškog sreza u zarobljeništvo je odvedeno oko 500 vojnih lica. Svi drugi *Jugosloveni*, osim Srba i dela Slovenaca, puštani na slobodu. Pojedini su to koristili, deklarirajući se kao Bugari, Rumuni, „Mačedonci“, „italijanski podanici“... Potporučnici Dobrosav Radojković i Vitomir Dražić, obojica iz Kusatka, deklarirali su se septembra 1941. u logoru Nimberg kao Bugari iz Pirota, kako bi se vratili kući. Pre rata, inače, boravili su određeno vreme kod klasnog druga na bugarskoj granici kod Pirota, pa su donekle poznavali bugarski jezik.¹⁷ Stanoje Petrović iz Lozovika, zarobljen u Uroševcu, bio je jedan od onih koji su nemačkom isledniku na pitanje o nacionalnoj pripadnosti bez dvoumljenja odgovorili: *Srbini*. Kako Stanoje govori, posle izdvajanja svih *ostalih*, u njegovom okruženju ostali su samo Srbi, čak malobrojniji nego što ih je stvarno bilo u jedinici. Ukrncani su u voz Niš–Sofija, pa su preko Rumunije pošli u daleku Nemačku.¹⁸

Pored prikupljanja vojnih lica, imperativ je bio i da se razoruža stanovništvo; u tom cilju 15. maja izdata je naredba koja se posebno odnosila na zonu Velikooaraškog sreza u kojoj su vođene borbe u Aprilskom ratu i gde se sumnjalo da su zaostale veće količine oružja i vojne opreme posle sloma jedinica Jugoslovenske vojske. U slučaju nezvršavanja naređenja, nemačka komanda je zapretila

¹⁶ Istorijski arhiv Smederevske Palanke, Mesno udruženje (dalje IA SP, MU...) SUB-NOR-a Smederevska Palanka, MZ Donji grad, *Ratne biografije i sećanja boraca NOR-a*, sećanja Petra Jovanovića.

¹⁷ Izjava Dobrosavljevog sinovca Živadina Radojkovića iz Kusatka, data autoru januaru 2004. Miodrag Milić, *Kusadak*, Smederevska Palanka 1987, 147.

¹⁸ Izjava Stanoja Petrovića iz Lozovika, data autoru oktobra 2003.

smrtnom kaznom. Naređena je i predaja bicikala i radio-aparata i zabranjeno slušanje stranih radio emisija, naročito Londona i Moskve. Opštinske vlasti su bile dužne da redovno izveštavaju nadređene o zbivanjima unutar sela. Propisano je vreme kretanja građana u sreskim mestima, a onda i radno vreme prodavnica i kafana. U Smederevu, Plani, Orašju i Palanci zaveden je policijski čas. U Smederevu se bez *ausvajsa* nije moglo u varoš od 20 do 05, u Plani i Orašju od 21 do 04 časova. Pored ovih obaveza, svako domaćinstvo bilo je u obavezi da na ulaznim vratima kuće ima vidno istaknut spisak stanara. U Velikoj Plani je ustanovljena pijačna policija koja je kontrolisala trgovinski rad i motrila na sumnjiva lica, a stoka se mogla klati samo utorkom i petkom, ako je prethodno prijavljena u klanici preduzeća „Stanišić-Jovanović“ i pregledana od veterinara. Tek posle ovih radnji meso se moglo prodavati u prodavnicama i kafanama. Sreski načelnik iz Velikog Orašja uputio je 24. maja svim opštinama naredbu o načinu ponašanja građana. Zabranio je besposličarenje na javnim mestima, svako veće okupljanje građana, kartanje i kockanje u kafanama i kućama, a strogim kaznama je zapretio i za opijanja, svađe, galamu, krađe i bludničenje.¹⁹

Vojnici Jugoslovenske vojske, zarobljeni tokom Aprilskog rata na teritoriji Podunavskog sreza, prebacivani su u logor na Monopolu u Smederevu, gde su u prvo vreme obavljali radnu službu. Njima su priključeni kao kulučari i vojni obveznici iz okolnih sela. Mahom su radili na prenosu oružja i municije i njihovom deponovanju u Smederevsku tvrđavu. Ovakva vrsta radne obaveze zarobljenika potrajala je tokom celog maja i nastavila se do prvih dana juna.

Petog juna, u Smederevu je bilo živo. Masa seljaka pridošla u grad zbog pijačnog dana i razmene novca pojačana je činovnicima koji su primali zaostale zarade, kao i đacima smederevske gimnazije iz čitave okoline, kojima su toga dana zbog okupacije i vanrednih okolnosti uručivana svedočanstva ranije nego što je to bilo uobičajeno. Tačno u 14 časova i 14 minuta gradom je odjeknula strahovita eksplozija, koja je izazvala katastrofalne posledice i stradanje stanovništva. U vazduh je odletelo, posle paljenja, oko 450 vagona sa municijom i drugim vojnim materijalom. U Smederevu posle eksplozije nije ostala nijedna kuća koja, ukoliko nije čitava razrušena, nije ostala bez krova, vrata ili prozora; stradalo je oko 2.500 domova. Gubici su bili ogromni i gotovo nijedno selo u srezu nije prošlo bez bar nekoliko poginulih. S druge strane, pometnju nastalu u gradu posle eksplozije iskoristila je većina vojnih zarobljenika da se oslobodi i vrati u svoja mesta. Vekovne zidine grada despota Đurđa i njegove tvrde kule sačuvala su Smederevo i Smederevce od još većih stradanja. Uzroci smederevske eksplozije 5. juna,²⁰ kao i broj žrtava,²¹ do danas nisu u potpunosti ispitani. Grad, koji je od

¹⁹ Darko Ivanović, *Velikooraška crkva i parohija*, Veliko Orašje 2009, 205–207.

²⁰ Kao najverovatniji uzroci eksplozije uzimaju se sunčeva toplota ili bačeni opušak koji su izazvali paljenje baruta, te daljeg paljenja vatre koja je dovela do eksplozije. Poznato je, međutim, da su u vreme kada se eksplozija dogodila (posle 14 časova) zarobljenici i radnici bili na ručku, a da je dnevna temperatura iznosila tek nešto više od 25 stepeni. Postoje uverenja i da je eksploziju namerno izazvao neki „rodoljub“, u želji da osujeti plan da municija ode neprijatelju u ruke, ne

tada imao neku vrstu ekskluzivnog statusa, pojedini autori nazvali su „srpskom Hirošimom“.

Radovi u razorenom gradu, sa važnošću kakvo je Smederevo imalo, trebali su da otpočnu što pre, a unesrećeno stanovništvo moralo se zbrinuti u što hitnijem roku. Za nosioca tih radova i koordinatora aktivnosti Komesarska uprava predvidela je advokata i bivšeg ministra Dimitrija Ljotića. On je uz sebe imao kao uporne sledbenike više desetina smederevskih intelektualaca i otprilike toliki broj vrlo uglednih domaćina po selima. Ljotića, čiji su preci, svako u svom dobu, od 19. veka ostavili značajan trag u životu i razvoju Smedereva, savremenici i predratni sledbenici iz redova seljaštva pominju kao uspešnog poljoprivrednika i voćara, čoveka koji je redovno bio prisutan na liturgiji i neretko besplatno zastupao siromašne građane pred sudom. Uzimajući u obzir njegov profil i snagu koju je imao u smederevskom kraju, Komesarska uprava nije napravila pogrešan korak kada ga je postavila na čelo *Izvanrednog komesarijata za obnovu Smedereva*. U Smederevo je vrlo brzo po Ljotićevom imenovanju, a na njegov poziv, došao veći broj arhitekata, inženjera i drugih stručnjaka, koji su pored pregleda postradalih objekata počeli da izrađuju projekte o izgradnji vodovodne i kanalizacione mreže, uređenju toka reke Jezave i dr.²² U fond za obnovu Smedereva prilagali su svi: od građana razorenog grada do feldkomandanta potpukovnika Herbster. U okviru rada Komesarijata, pored izvođenja radova i raščišćavanja ruševina, otvorena je i narodna kuhinja, osnovana gradska knjižnica, deljene su namirnice siromašnim građanima. Ovo telo bavilo se i prihvatanjem i zbrinjavanjem izbeglica; na Carini je sagrađen dom za izbegličku decu – ratnu siročad iz NDH. Nešto kasnije, Komesarijat je proširio svoju delatnost, a pod njegovim nadzorom u periodu mart – avgust 1942. sagrađena je i spomen kosturnica poginulima u petojunskoj eksploziji.²³ Radovi su pogotovo uznapredovali kada je u Smederevo iz Beograda stigla četa od 350 mladića na čijem čelu je stajao Vladimir Lenac. Pod imenom *dobrovoljačke radne službe*, omladinci su delovali do septembra 1941. Posle završetka radova, radna odela su zamenili vojnim uniformama. Omladinci iz radne službe Komesarijata činili su okosnicu *1. dobrovoljačkog odreda* (formiranog 16. septembra), a njihov vođa postao je predstojnik gradske policije.²⁴

mogavši da predvidi kakve će razmere i rezultat njegova akcija imati. Sumnje zastupnika ove teze padaju na agenta Kominterne Mustafu Golubića (videti više: Nebojša Jovanović, *Smederevo je bilo dobro obnovljeno*, Smederevo 2001, 35–43).

²¹ Brojka kojom se u jednopartijskoj historiografiji operisalo varirala je od 2.500 do 4.500 poginulih. Po zvaničnom spisku koji je sačinilo Gradsko poglavarstvo 1942, broj poginulih iznosio je 485. Istraživači veruju da je broj nešto veći i da iznosi oko 600 poginulih, što se slaže i sa nemačkim procenama stradalih. U eksploziji je poginulo i 12 nemačkih vojnika; stradali su i sin, snaha i unuka generala Milana Nedića. (*Isto.* 45–47)

²² N. Jovanović, *Smederevo je bilo dobro obnovljeno*, 58.

²³ U sećanje na žrtve, pomen na mestu eksplozije 5. juna 1942. održao je episkop braničevski Venijamin; toga dana ustanovljen je i *zavetni dan* Smedereva.

²⁴ N. Jovanović, *Smederevo je bilo dobro obnovljeno*, 63.

*

Krah čitave države, vojske i uprave i odlazak kralja iz zemlje stvorili su u prvo vreme konfuziju i beznađe. Stanovništvo je strepilo i od nasilja i odmazdi okupatora; postavljalo se pitanje kako će Nemci postupati sa civilnim življem po zauzimanju varoši. Austrougarska okupacija od 1915, teror u selima, vešala u sreskim mestima – sve su to još bila sveža sećanja. Nemci, međutim, nad okupiranim srpskim stanovništvom u Smederevskom okrugu proleća 1941. nisu primenjivali represivne metode. Namirnice kojima su se snabdevali od seljaka uredno su plaćali; nemački lekar zadužen za pregled vojnika u Maloj Krsni pregledao je i znatiželjne seljake koji bi mu se obratili za pomoć. Ispostavilo se da je veća pretinja došla iznutra, od lokalnih kriminalaca i hajduka. Najopasnije razbojničke grupe, koje su počinile i nekoliko ubistava, okupile su se u Mihajlovcu i Lipama. Objieno je više radnji u Palanci, u Kusatku su u nekoliko domaćinstava pokradeni konji. Počela je organizovana seča državne šume širom okruga. Pred navalom razbojnika u Maloj Plani je ubijena starica Pavlija Vasiljević. Uspostavljala se klima u kojoj je bilo jasno da će, osim civilnih vlasti, biti neophodno i pojačavanje žandarmerijskih stanica, budući da Nemci nisu iskazivali interesovanje za vršenje policijske službe po selima.

Posle pada Komesarske uprave, u Beogradu je 29. avgusta 1941. obrazovana srpska Vlada pod okupacijom sa predsednikom generalom Milanom Nedićem, bivšim načelnikom glavnog Generalštaba i ministrom vojske i mornarice, koji je ostao u zemlji posle okupacije. U cilju održavanja reda u zemlji i sprečavanja „destruktivnih akcija“ raznih vrsta (posebno od juna 1941), Vlada generala Nedića formirala je tokom septembra i prve oružane sastave, koji su dobili naziv *Srpski oružani odredi*. Vlada se paralelno oslanjala na četničke odrede Koste Pećanca, kao i na dobrovoljačke odrede, čije su jezgro činili predratni aktivisti JNP Zbor Dimitrija Ljotića.²⁵

U Smederevu i Kolarima u Podunavskom; Azanji, Palanci i Kusatku u Jaseničkom, Velikom Orašju, Velikoj Plani, Lozoviku i Markovcu u Velikooroškom srezu obnovljene su žandarmerijske stanice. Njihova snaga, međutim, bila je tolika da su jedva mogli da se izbore sa razbojnicima i hajdučijom koja je bila u porastu, a kamoli sa organizovanim oružanim odredima, u ovom slučaju komunističkim, koji su već u julu 1941. bili aktivni. Četnički odredi Koste Pećanca formirani su u Podunavskom i Velikooroškom srezu. Podunavski odred vodio je vojvoda Timotije Bijanić, predratni predsednik sreskog četničkog udruženja, a Savskim odredom, stacioniranim u Velikom Orašju, komandovao je vojvoda – kapetan Vuk Vlahović, poreklom Crnogorac.²⁶ Po raspuštanju Pećančevih odreda

²⁵ Srpski oružani odredi su transformisani februara 1942: odlučeno je da nova oružana formacija nosi naziv Srpska državna straža (SDS). Izvan strukture SDS (gradske, poljske, granične) ostale su Srpska četnička komanda i Srpska dobrovoljačka komanda. Videti više: Bojan B. Dimitrijević, *Vojska Nedićeve Srbije. Oružane snage srpske vlade 1941–1945*, Beograd 2011.

²⁶ U Jaseničkom srezu, pored manjeg broja ljudi koji su se priključili četničkim odredima u okolini, Pećančeva organizacija nije sprovedena.

1943, deo ovog ljudstva se pasivizirao, deo priključio pokretu D. Mihailovića, a većina, među njima i vojvoda Vlahović, pridružila se dobrovoljcima. Brojnost dobrovoljaca zavisila je 1941–1943. umnogome od predratne snage Zbora u ovim oblastima. Oni su bili ideološki, vojno i duhovno najjače izgrađena i obučena vojska iz sastava vladinih jedinica – njihova gvozdена pesnica u borbi protiv „unutrašnjeg neprijatelja“. Retko kada su iz sukoba u Smederevskom okrugu izlazili poraženi. Po sreskim mestima, a potom po selima, krenuli su tokom septembra u agitaciju i regrutovanje ljudstva. U Smederevu je 8. oktobra izvršena svečana zakletva 1. dobrovoljačkog odreda; na kraju ceremonije, uglednim zvanicama obratio se Dimitrije Ljotić.²⁷

Jevreji su već u prvoj ratnoj godini prošli kroz pakao. Svi oni su stavljeni na posebne spiskove i obeleženi žutim trakama, tako da se na prvi pogled razlikuju od drugih građana. U Smederevu, gde je jevrejska zajednica bila najbrojnija u okrugu, retko ko je uspeo da se prebaci u neko od okolnih sela i time sačuva glavu. Okupatorski vojnici polupali su im trgovine, a stanovništvo je uzimalo robu. Porodice dvojice smederevskih trgovaca iz familije Levi (ukupno 10-ak osoba) u prvo vreme izbegle su hvatanje skrivene u Dobrom Dolu. Leta 1941. i oni su pohapšeni i pridruženi sunarodnicima u logoru.²⁸ Većina njih određena je u prvo vreme za radnu službu, a ubrzo su sprovedeni u Beograd ili deportovani u logore širom Nemačke, odakle se nikada nisu vratili. Ukupno je evidentirano 26 smederevskih Jevreja koji su 1941–42. pobijeni i nestali. Na takav način tragično je skončalo i 12-oro palanačkih Jevreja. Učenica smederevske gimnazije Ana Jakov bila je jedna od retkih koja je izbegla pogrom 1941; sklonila se u prvo vreme u Osipaonicu, a odatle 1942. prešla u Lozovik, gde je primljena u domu Save Jakovljevića, sa čijom je porodicom tokom celog rata delila dobro i zlo. Za vlasti, ona je bila *rođaka Ana Jakovljević*. Posle rata odselila se u Izrael.²⁹

Ubrzo po okupaciji, u Smederevski okrug stigle su izbeglice. U Palanku je 10. jula došlo 573 izbeglica iz Hrvatske i Slovenije. U Velikooroški srez je do kraja godine pristiglo oko 500 lica; u Smederevu je, zbog velikog broja izbeglih, osnovan Dom za izbegličku decu. Tragedija ljudi iz terorom pogođenih oblasti među ovdašnjim življem shvatana je kao posledica okupacione politike i oni su u svim selima okruga nesebično primani. Izbeglice, pogotovo one iz Nezavisne Države Hrvatske, prenosile su iz svojih krajeva jezive priče o zločinima ustaša.

Đura Dragojević iz okoline Podravske Slatine krenuo je u izbeglištvo kao šestogodišnjak: „Kad se zaratilo, otac i brat su bili mobilisani u Jugoslovensku vojsku. Ali, brzo su se vratili kući. Posle nekoliko dana, svi Srbi iz sela su bili pozvani na sastanak i nove vlasti su im saopštile da Srbi mogu da ostanu kod kuća. Ovo se nije odnosilo na dobrovoljce iz Prvog svetskog rata, koji su dobijali po 8 jutara zemlje u susjednim selima Ilmadvor i Martinci. Oni su morali odmah u

²⁷ *Novo vreme*, 9. oktobar 1941.

²⁸ Pisana izjava Radosava Jeremića, ustupljeno autoru septembra 2005.

²⁹ Izjava Živke Drobac iz Toronta, čerke S. Jakovljevića, data autoru februara 2010.

Srbiju. Sutradan, pored naše kuće prolazila je kolona Srba. Otac je neke od njih poznao, pozdravljao se sa njima. Jedan od ustaša je video ovo i odmah viknuo na njega: „Šta ti čekaš?!“. Upale su ustaše u našu kuću i isterali nas; ništa osim osnovnih stvari nismo smeli da iznesemo iz kuće. Otac je upregao konje i krenuli smo – samo iz naše kuće 11 osoba. Tek što smo odmakli 100 metara od kuće, ustaše su se sjatile i među njima i naše komšije trče, neki hvataju plovke, iznose stvari, a meni kao detetu ostala su urezana u pamćenje dvojica komšija koji se svađaju oko naših stvari i vuku jedan jastuk, koji su pocepali, a iz njega na sve strane leti perje... Stigli smo na železničku stanicu, otac je tu ostavio konje i kola i mi smo se ukrcali u voz. I tada sam prvi put video oca da plače. On je konje gajio, voleo ih, nikada ždrebad nije udario. A jedan naš seljak, neki Vuk, kako smo mi ušli u vagon, ošinuo je oba konja bičem i poterao ih. Otac je tad zajecao, a nije ni za kućom bio zaplakao“.

Dragojević je sa porodicom, posle dramatičnih momenata u Bosni i na Drini, napokon stigao u Srbiju:

„Kolona od 600 ljudi krenula je neznano gde. Kiša nas je već pratila, ljudi su izgledali onako mokri, izgladneli i neobrijani strašno, avetinski. Stigli smo na jednu železničku stanicu, tu seli u voz i sledeća stanica nam je bila Smederevska Palanka. Tu smo se okupili u crkvenom dvorištu. Skupio se tu silan narod, razvukli su bele čaršave i na njih postavili hleba i još neke namirnice. Zapregom smo prebačeni u Azanju i tu je moja porodica podeljena u dve grupe, smešteni smo u dva domaćinstva. Domaćini su nas primili divno, toliko toplo da to ni sami nismo očekivali.“³⁰

Sa porodicama koje su ih primile, izbeglice su delile dobro i zlo do kraja rata. U Velikom Orašju smešteno je po seoskim domovima 50-ak izbeglih iz sela Veliki Grđevac u Slavoniji.³¹ Predsednik opštine Drugovac, veleposednik Branko Milosavljević, smestio je u svojoj porodičnoj zadrugi čak 20 manjih izbegličkih porodica. „Šta ćete, Srbi smo, pa ako sami sebi ne pomognemo, ko će nam pomoći?“, govorio je Milosavljević novinarima iz Beograda kada su posetili njegovo domaćinstvo. U njegovoj kući rodilo se i dvoje izbegličke dece, kojima je kumovao njegov najstariji sin Obrad.³²

Stanovništvo se nije lako mirilo sa ropstvom i okupacijom; kapitulacija i poraz smatrani su za prolaznu nesreću. Svetozar Vesić iz Ratara je pred ulazak nemačkih vojnika izvršio samoubistvo uz reči: „*Bio sam u jednom švapskom ropstvu i neću u drugom*“.³³ U primere koji slikovito govore o nacionalnoj svesti starijih ljudi može se ubrojati i onaj koji je zabeležen maja 1941. u Osipaonici. Nemački vojnici, skoro pristigli u ovaj kraj, žele da demonstriraju silu; jedan od njih vrši pretres kuća Šošića. Iznosi uramljenu sliku kralja Petra I Karađorđevića, u

³⁰ Izjava Đura Dragojevića iz Palanke, data autoru februara 2009.

³¹ Veliki Grđevac i Veliko Orašje nastavili su dobre odnose i posle rata, pa su se ova dva mesta i pobratimila 1965 (podaci Darka Ivanovića iz Velike Plane dati autoru avgusta 2010).

³² *Novo vreme*, 25. februar 1943.

³³ Milija Đorđević, *Ratari*, monografija sela, neobjavljen rukopis.

želji da je uništi. A domaćin, nenaoružani i bar 20 godina stariji solunac Filip Šošić, otima je i tuče se sa njim, ne da sliku „njegovog kralja Pere, sa kojim je prešao Albaniju“.³⁴ Neki su i bez obzira na posledice hteli nastavak „borbe sa Švabama“. Takvih ljudi u okrugu nije bilo malo, a kao primer može da posluži drugi solunac, Milosav Cokić iz Ratara. Cokić, koji je tokom Prvog svetskog rata zbog svoje lude hrabrosti i unapređivan i ražalovan, čekao je Nemce aprila 1941. u centru sela, pod oružjem i sa šlemom na glavi. Jedva su ga odgovorili da napusti *položaj*. Kasnije je meštanima pokazivao skrivene bombe, govoreći da će ih baciti na nemačku komandu u Palanci, zbog čega su ga opštinske vlasti lišile slobode.³⁵

Oblici otpora stanovništva u prvim momentima su se ispoljavali na različite načine. U fabrikama koje su nedugo po okupaciji ponovo proradile počelo se sa sitnijim sabotazama poput namernog odugovlačenja sa poslom (npr. „Jasenica“ u Palanci), pa i ozbiljnijim (radnici smederevskog „Sartida“ zapalili su u krugu fabrike benzinske cisterne). Stanovnici Vodica u Jaseničkom srezu čak su se oglasili o naredbu da iznesu konjsko đubre iz kasarne 5. konjičkog puka. U znak odmazde, Nemci su topovima gađali selo. Ljudskih kao ni većih materijalnih žrtava nije bilo, ali su Vodičani već sutradan disciplinovano izvršili naredbu, pojavljujući se u kasarni u većem broju no što je bilo predviđeno. U maju, za vreme zabave koje je nemačka vojna komanda organizovala u hotelu „Kruna“ u Palanci, nepoznata lica polupala su kamenicama stakla hotela. Nešto kasnije, u istoj varoši, prilikom polaganja prijemnog ispita za upis u gimnaziju, Nemci su po panoima ispisali parole i postavili fotografije, popularišući i veličajući svoju oružanu silu. Maturanti su kao odgovor preko panoa na nemačkom jeziku napisali: „*Nije istina*“.³⁶

Od kraja juna 1941. u Smederevskom okrugu su se, tu i tamo, primećivali određeni pokreti i inicijative koji su remetili uspostavljen poredak i pozivali narod na borbu protiv okupatora. Najpre se u to vreme u Velikooraskom pojavio konjički kapetan Borivoje Jovanović, koji je otpočeo organizaciju Ravnogorskog pokreta. Od jula 1941, na terenu su se pojavili i naoružani članovi KPJ i njihove pristalice. Svojim akcijama, uperenim podjednako i protiv okupatora i protiv domaćih vladajućih struktura, komunisti su u nekoliko slučajeva tokom jeseni prvi put izazvali i nemačke odmazde nad civilnim stanovništvom. Bilo je to i vreme kada je u Smederevskom okrugu otpočeo i trodimenzionalan građanski rat, koji se u određenim periodima pretvorio u sukob koji se vodio i do istrebljenja.

³⁴ Izjava Filipovog unuka Radosava Šošića iz Osipaonice, data autoru jula 2006.

³⁵ IASP, MU SUBNOR-a, Ratari, *Ratne biografije i sećanja boraca NOR-a*, sećanja Vitomira – Ride Đurđevića. Milosav Cokić je ubrzo stupio u partizane.

³⁶ N. Vladislavjević, *Znamenja 2*, 14.

Nemanja Dević

THE SMEDEREVO DISTRICT IN SPRING 1941

Summary

After the April War defeat and capitulation of the Yugoslav Army on 17th April 1941, Kingdom of Yugoslavia was occupied and divided among Axis powers. One of the dozen of the districts that belonged to the German-occupied Serbia, was Smederevo district in northeastern Serbia at Danube river. This article provides the information on creation of the occupying apparatus, and other aspects of life under the occupation until the communist-led uprising on the summer of 1941. It outlines the return of the people to the normal life, adjustment to the new patterns of daily life and reemergence of the Serbian security forces in district. Whole period was marked by huge and catastrophic explosion of the captured stocks of ammunition inside of the Smederevo Fortress on 5th June 1941 which caused hundreds of casualties among the civilians. After this tragical event, a specific Serbian institution was created: Commissariat for the rebuilding of the Smederevo, led by the pre-war right wing politician Dimitrije Ljotić.